

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ МИЛЛАТ МАЪНАВИЯТИ ВА МАЪРИФАТИНИ КЎТАРИШДАГИ ЎРНИ

Манзаров Юсуп Хуррамович

ҚарМИИ доценти

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида жамиятни илмий-маърифатли қилиб тарбиялаш мақсадида қилинган ҳаракатнинг жадинчилар тимсоли асосида таҳлил қилиб ўтилди. Жадин-маърифатпарварлар ўзларининг илгор қарашларини оддий халқ ўртасида ёйиш учун миллий матбаачиликни ривожлантириш орқали, замонавий таълими тизимини жорийлаш, илгор ғарб мамлакатларига маҳаллий ёшлар вакилларини таълим ва таҳсил олишга жўнатиш йўли билан амалга оширишга интилдилар.

***Калит сўзлар:** Жадин, миллат, маънавият, маърифатли жамият, жадинчилик.*

ABSTRACT

In the course of this research, the movement made in order to educate the society in a scientific and enlightened manner was analyzed on the basis of the image of modernists. The modern-enlightenment leaders sought to implement their progressive views by developing a national printing press, introducing a modern education system, and sending representatives of local youth to the advanced western countries for education and training.

***Key words:** Jadid, nation, spirituality, enlightened society, Jadidism.*

КИРИШ

XIX аср охири XX аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий, маърифий ҳаётига назар соладиган бўлсангиз, маърифатпарварлик ғоялари демократик ва миллий ватанпарварлик ҳаракатларининг ғоявий моҳиятини ташкил қилганини кўриш мумкин. Маърифатпарварлик ғояларининг юзага келишига асосий сабаблар қуйидагилар эди: рус истилочилик сиёсатининг чуқурлашиб бориши ва унинг оқибатида пайдо бўлган миллий озодлик ҳаракатлари, ғарбдан кириб келаётган демократик ҳаракатларнинг истилочилар томонидан бўғиб қўйилиши, учинчидан, миллатпарвар, маърифатпарвар фидоий инсонларнинг қаттиқ таъқиблар остига олиниши ва хатто уларнинг қатл этила бошланиши эди.

Жадинчилик ҳаракати вакиллари ўзларининг маърифатпарварлик ғояларига бир томондан ўша давр учун муҳим бўлган демократик ғояларни, яъники илм-

фанни ўрганиш, янгиликлар ва техника ютуқларидан бохабар ҳамда баҳраманд бўлиш, табиий ва бошқа илмий фанларни ривожлантириш, сўз ва фикр эркинлигини жорий қилиш, демократик давлат қурилишига асосланган миллий давлатчиликни вужудга келтириш, маҳаллий зиёлилар қатламини шакллантириш, адабиёт ва санъатнинг замонавий жанрларини ривожлантириш, иккинчи томондан мустамлакачилик сиёсати таъсири остида ўз миллий қиёфасини йўқотаётган туркий тил ва миллий қадриятларни тиклаш, миллий маънавий-ахлоқий таомилларни янада кучайтириш, миллий ўзликни англаш, миллий онг, миллий тафаккурни ва диний эътиқодларни мустаҳкамлаш каби ғояларни асос қилиб оладилар. Албатта бу вазифаларни амалга оширишда анъанавий ислом дини, шариат асослари ва ҳадислар ҳам ўз таъсир кучини сақлаб турган таълимотга суянадилар.

Алалхусус, XIX аср сўнгига келиб маҳаллий зиёлилар биринчидан, халқни илмли ва маърифатли қилмоқ натижасида миллий онг ва тафаккурни уйғотишга, иккинчидан, миллий давлатчиликни тиклаш, туркий тил бирлигига эришиш, диний ҳамда маънавий қадриятларни янада мустаҳкамлаш, учинчидан, Марказий Осиё халқларини янги замонавий, халқчил тараққиёт йўлига олиб киришга уриндилар.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жадидчилик том маънода маърифатпарварлик ҳаракати кўринишидир. Маърифат тушунчасининг луғавий маъноси билиш, таниш, билим демакдир, ёки кишилар билими, маънавиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнидир. Маориф тушунчаси эса, табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли билимларни акс эттиради. Маърифатли киши деганда фаннинг бир ёки турли соҳаларидан маълум билим ва йўналишларни эгаллаган деган мазмун касб этади. Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш воситасидир. Маърифатпарвар маърифат учун курашувчи, билим тарқатувчи ва берувчидир.

Жамият тараққиётида бир босқичдан кейинги босқичга ўтиш маърифатпарварликдан бошланиб, замонанинг етук, онгли, билимли кишилари маънавият ва маърифат тарқатишган. Алалоқибат, маърифатли кишилар маънавий қарамлик, кўрқув ҳамда ҳадиксирашларни бартараф этиб, бекиёс куч-қудрат, салоҳият эгаси бўладилар. Маърифатли кишилар миллат ва Ватан озодлиги, халқнинг маънавий уйғоқлиги ва маърифати учун курашадилар. Айнан

шу нуқтаи назардан халқимиз ҳамisha илму маърифатга интилиб келишган. Халқимизнинг етук вакиллари дунёвий ва диний илмларни уйғунлаштириб, жаҳон тараққиётига буюк ҳисса қўшиб келишган. Булар Форобий, Ибн Сино, Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, имом Бухорий, Термизий, Мотуридий, Улуғбек ва бошқа кўплаб буюк алломаларимиздир.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон жамиятида маънавий инқироз чуқурлашган бўлиб, миллий маданиятни кўтармай туриб, умуминсоний кадриятлардан халқ баҳраманд бўлмасдан, маърифий ва тарбиявий ишлар кенг йўлга қўйилмасдан, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга қадам босмоқ мушкул эди. Шу сабабдан жадидлар миллатнинг маънавий камолоти маърифатга эришув билан юз беради, дея тушундилар. Бунинг учун мактабларда дунёвий билимларни бериш билан ислохотлар қилиш заруриятини уқтиришар ва миллий уйғониш ва миллий онг уйғонишида жиддий роль ўйнаган эдилар.

Жадидчилик қарашларини чуқур ишлаб чиқиб, уни ҳаётга тадбиқ қилишда фаоллик кўрсатганлардан Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мунаввар Қори, Файзулла Хўжаев, Суфизода, Исоқжон Ибрат ва бошқалар миллат камолотини юксалтириш, кадрини ерга уришга йўл қўймаслик учун сайъ ҳаракатларни кучайтиришди. Маърифатпарвар жадидлар жуда оғир шароитларда, ғоявий-сиёсий тазйиқларга қарамасдан миллат маънавий юксалиши учун шарт-шароит ва имкониятлар яратишга ҳаракат қилдилар. Бундай тарихнинг мураккаб бурилиш палласида миллатнинг миллий онгини уйғотиш ва юксалтириш, миллий ифтихор туйғуларини кучайтиришни биринчи даражали вазифа дея англадилар. Улар халқ болалари учун мактаблар очар, ўқув қўлланма, дарслик, китоблар, мақолалар ёзар, дарс ҳам берардилар. Бу йўлда ҳатто ўз шахсий маблағларини ҳам аяшмаган. Бундай саховатпешалик бизнинг ҳозирги кунда ҳаётий зарурат ва аҳамияти беқиёсдир.

Жадидчилик ҳаракатидаги маънавият шунда кўринадикки, булар, биринчидан, озодлик ва мустақилликка урушлар билан эмас, балки халқнинг саводини чиқариш, уларнинг маърифатини кўтариш орқали эришилишини, иккинчидан, миллий онгни ривожлантириш, миллий ҳамжихатликни юзага келтириш сиёсий тараққиётга олиб боровчи омиллигини, учинчидан, жадидчилар маърифатпарварлик ғояларини фақат илгари суриш йўли билангина чекланмасдан, ўз маблағлари ҳисобидан бўлса ҳам мактаблар очишлари, дарслик ва қўлланмалар чиқаришларидир. Жадид маърифатпарварлар оғир моддий қийинчиликлар, тазйиқларга қарамай, миллат маънавий равнақи учун имкониятлар яратишга

тинмасдан сайъ кўргуздилар. Мана шу ишлари билан жаидчилик ҳаракати миллий маънавиятимиз ривожига буюк ҳисса қўшдилар.

Маърифатпарварлик ғояларини халқ орасида тарғиб қилишга хизмат қилувчи газета ва журналлар нашр этила бошланди; жаидлар томонидан чоп қилинган “Нажот”, “Улуғ Туркистон”, “Ойна”, “Туркистон вилоятининг газети”, “Тараққиёт”, Хуршид” сингари газета ва журналларда илм-маърифатни тарғиб этувчи мақолалар бериб борилди. Жаидчилик ҳаракати томонидан амалга оширилган маънавий тарғибот кишилар дунёқараши ва руҳиятини тубдан ўзгартиришда, маърифатпарварлик ғояларининг жамият ҳаётидан ўрин олишида, миллий мустақилликнинг маънавий-маданий ва ғоявий-назарий асосларини яратишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Туркистон маърифатчилик мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Жумладан, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдуқодир Шакурӣ, Ашурали Зоҳирӣ, Саидрасул Саид Азизӣ, Аҳмад Дониш, Чўлпон, Фитрат, Авлоний, Тавалло, Айний каби маърифатпарвар зиёлилар XIX асрнинг иккинчи ярмида, мамлакатни миллий зулм ва қолоқликдан қутқаришнинг ягона чораси халқни маърифатга эриштириш деб тушуниб, шу йўл орқали озодлик учун кураш олиб борганлар. Улар дунё мамлакатларини кўриб келиб, мустамлака зулмидан илму маърифат чироғини ёқиш билангина қутулмоқ мумкинлигини англаб етганлар. Шулар боис ҳам янги мактабларда назарий ва амалий ишларни амалга оширишга интилдилар. Улар жаидлар деб аталди. Демак, жаидчилик миллатни маърифат ва маънавиятга бошлаган ўзига хос ижобий ҳаракатдир.

Жаидчилик – янгилашиш, янгилик тарғибдори бўлиш, янги замонавий мактаб-маорифни тарғиб этувчи ғоя сифатида Туркистонни феодал қолоқлик, хурофотлардан қутқариш, миллат ва Ватанни илғор тараққиёт йўлишга сафарбар қилиш орқали миллий давлат барпо этиш, Конституция, парламент ва Президент бошқаруви асосида озод ва ривож топган жамият қуриш, туркий тилларга давлат мақомини бериш, миллий армия тузиш сингари улуғ мақсадлардан иборат ҳаракат эди. Англашиладики, Туркистонда жаидчилик миллий-озодлик ҳаракати сифатида тарихга кирган бўлиб, улар дунёқарашида ватанпарварлик, миллатпарварлик, маърифат ва тараққиётга эришиш фикри-ғоялари мужассам эди. Улар эркинликка эришиш йўлида миллий онг ва ўзликни англашни янада кучайтириш зарурлигини доимо таъкидлашган.

Россиядаги мазлум халқларнинг орасида янгиликлар, ислохотлар қилиш фикрини илк бор қримлик Исмоилбек Ғаспирали ўртага ташлаган эди. Ғаспирали

бу ислохотларни мактабдаги таълим тизимини бутунлай ислох қилишдан бошлаш кераклигини илгари сурди. Бу халқнинг юксалиши, тарихини чуқурроқ англаши, замонавий касбларни эгаллаши, миллий манфаатларини теранроқ англашига олиб келади, деб ҳисоблайди. Мактаб ислоҳоти билангина чекланмасдан, И.Ғаспирали бутун туркий халқлар бирлиги, умумий адабий тилни яратиш, маданий бирлик, миллий ғурур ғояларини олдинга сурди. Унинг бундай ғоялари бутун Туркистонга ҳам ёйилди. Беҳбудий, Мунавварқори, Авлоний, Фитрат сингари кўплаб маърифатпарвар зиёлилар бундай ғояларни қўлладилар ва уларни ривожлантиришга киришдилар. Бундай маърифатпарварлар сайъ ҳаракатлари, ижоди ва олиб борган фаолиятлари бизнинг миллат тарихида уйғониш ва жаҳид маърифатпарварлиги даври дейилди.

Бу ҳаракат кўпчиликни уйғотган эди. Бизнинг Туркистон заминидан ҳам аста-секинлик билан фаоллик кучая борди, миллий ўзликни англаш ўса борди. Тошбосма китоблар пайдо бўлди, газетачилик йўлга қўйилди, Халқнинг маърифати ўсишида, маънавияти ва маданияти юксала боришида жаҳид маърифатпарварларнинг ўрни беқиёс эди.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошларида маърифатпарварлик ғоялари Марказий Осиёда ҳам тарқалди. Бунинг қатор ижтимоий ва сиёсий сабаблари бор эди. Чунончи, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, минтақадаги ижтимоий-иқтисодий тузум инқирозга юз тутди, фуқароларнинг турмуш даражаси кескин пасая бошлади. Чор Россияси томонидан амалга оширилган мустамлакачилик сиёсати эса вазиятни ўнглаш учун ҳеч қандай имконият қолдирмади. Айни пайтда маҳаллий зиёлилар орасида калом фалсафаси, шариат ахлоқига оид классик адабиётларни мутолаа қилиш, турли мадрасаларда мушоиралар ўтказиш, маърифий суҳбатлар авж олиб бораётган эди.

Марказий Осиё маърифатпарварлигининг биринчи босқичида мавжуд ижтимоий тузум танқидига катта эътибор берилди, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий қолоқликдан қутулишнинг ягона йўли маърифат билан боғлиқлиги асослаб берилди. Бундай сайъ-ҳаракатларни Аҳмад Дониш, Бердимурод Бердах, Сатторхон Абдулғаффоров, Фуркат, Муқимий, Завқий, Ҳамза ижодида кўриш мумкин. Иккинчи босқичда эса маърифатпарварлик ғояларини халқ орасида тарғиб қилиш ишларига эътибор қаратилди. Бунда жаҳидчилик ҳаракатининг роли ниҳоятда катта бўлди.

“Жаҳидчилик – жаҳон цивилизацияси ютуқлари, хусусан илғор илм-фан, маданият-маънавиятга, миллий ва умуминсоний қадриятлар бирлигига

асосланган, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий қоқоқликка, Чор Россиясининг мустамлакачилик истибдодига қарши, миллий мустақилликни барқарор этишга қаратилган демократик ҳаракат эди.”¹ Жади́дчилик намоёндалари томонидан амалга оширилган маънавий тарғибот ишларининг куйидаги хусусиятлари кўзга ташланади:

ХУЛОСА

Маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган дарслик ва ўқув қўлланмалари авлоди яратилди; масалан, биргина Маҳмудхўжа Бехбудий томонидан “Қисқача умумий жўғрофия”, “Болалар учун китоб”, “Ислоннинг қисқача тарихи”, “Аҳоли жўғрофиясига кириш” каби кўплаб дарсликлар тайёрланди;

Дунёвий маърифат тарқатишга мўлжалланган илк мактаблар барпо этилди, биргина Мунаввар қори Абдурашидхонов томонидан ташкил қилинган жади́д мактабида 1915 йилда 150 ўқувчи таҳсил олган. Уларнинг 30-35 фоизи бепул ўқиган бўлса, қолганлари ойига 50 тийиндан 1 сўмгача тўлаб илм ўрганганлар².

REFERENCES

1. Чориев А. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. Биринчи китоб.- Т.: Чинор, 1998.- Б.151-152.
2. Холбоев С. Мунаввар қори.// Мулоқот, 1997, №1.- 24-25-бб.
3. Turabova, S. K. (2019). Social importance of the discussion in the development of civil society. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 260-266.
4. Kattakulovna, T. S. (2022, April). SCIENTIFIC DISCUSSIONS AS AN INNOVATIVE METHOD OF COGNITION. In *Conference Zone* (pp. 116-117).
5. Манзаров, Ю. (2017). ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (4), 28-30.
6. Манзаров, Ю. Х., & Джумаева, Ш. С. (2016). СОЦИОДИНАМИКА ДУХОВНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (1), 41-42.

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. Биринчи китоб.- Т.: Чинор, 1998.- Б.151-152.

² Холбоев С. Мунаввар қори.// Мулоқот, 1997, №1.- 24-25-бб.

-
7. Манзаров, Ю. Х. (2021). НАУКА В ВОСТОЧНОЙ ЭПОХЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ. *Проблемы науки*, (2 (61)), 5-7.
 8. Мамасалиев, М. М., & Бўриев, И. И. (2019). Информационная безопасность учащихся-одно из основных направлений деятельности педагога. In *Фундаментальные основы инновационного развития науки и образования* (pp. 188-190).
 9. Mamasaliev, M. M., & Elboeva, S. B. (2019). RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL DOCTRINES OF SARVEPALLI RADHAKRISHNAN. *Theoretical & Applied Science*, (11), 339-342.
 10. Туробова С. Талабаларнинг аргументатив компетентлигини ривожлантиришда бахс-мунозара методининг ахамияти //Общество и инновации. – 2020. – Т. 1. – №. 1/s. – С. 496-500.
 11. Манзаров Ю. Х. НОВЫЙ УЗБЕКИСТАН НА ПУТИ ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА //Academy. – 2021. – №. 5 (68). – С. 34-38.